

Joanna Mazur-Łuczak

Wyższa Szkoła Biznesu
w Gorzowie Wlkp.

Mikołaj Jacek Łuczak

Wyższa Szkoła Edukacji i Terapii
w Poznaniu

WPLYW PROCESU KSZTAŁCENIA JAPONSKICH KOBIET NA ICH ŻYCIE RODZINNE I ZAWODOWE W OKRESIE MEIJI – RYS HISTORYCZNY Z PERSPEKTYWY SOCJOLOGICZNEJ

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie historycznych uwarunkowań zmiany pozycji kobiet w japońskim społeczeństwie. Znaczenie reform społecznych, politycznych i kulturowych, które miały miejsce w okresie restauracji cesarstwa japońskiego, do dnia dzisiejszego pozostaje nie do przecenienia. Likwidacja układu feudalnego w Japonii w okresie Meiji wywołała wstrząs, który pociągnął za sobą złożone i daleko idące konsekwencje dla funkcjonowania japońskiego społeczeństwa, po raz pierwszy również poważnie zachwiały znaczącą i nienaruszalną tej pory pozycją mężczyzny w sferze publicznej¹. Ze względu na wyjątkowe znaczenie ery Meiji dla zmiany roli kobiet w społeczeństwie, jak również ze względu na obszerność samego zagadnienia treść artykułu ogranicza się do analizy sytuacji we wspomnianym okresie. Należy również podkreślić, że artykuł ma charakter teoretyczny i jego treść traktowana jest jako wstęp dla przygotowujących badań empirycznych.

Początek ery Meiji

W 1868 roku zwolennicy przywrócenia władzy cesarskiej ostatecznie obalili siogunat Tokugawów i zapoczątkowali jeden z najważniejszych okresów w historii Japonii. Nowe władze doskonale zdawały sobie sprawę, że u schyłku XIX wieku Japonia stoi przed dwojakim wyborem: może osiągnąć poziom rozwoju krajów świata Zachodu i przekształcić się w liczące się na arenie międzynarodowej mocarstwo lub stać się – częściowo lub całkowicie – kolonią najsilniejszych państw Europy. W tej sytuacji przywódcy nowego rządu, dodatkowo zachęceni łatwością i szybkością, z jaką zwyciężyli siogunat Tokugawów, rozpoczęli reformowanie kraju na wszelkich możliwych płaszczyznach, przyczyniając się przy okazji do trwałej i nieodwracalnej zmiany charakteru i sposobu funkcjonowania japońskiego społeczeństwa;

¹ Mówiąc o likwidacji systemu feudalnego w Japonii, trzeba pamiętać, że jego formalne zniesienie nie oznaczało całkowitej eliminacji niektórych elementów systemu z życia społecznego. By się o tym przekonać, wystarczy przyjrzeć się sposobowi funkcjonowania japońskich korporacji i panującym tam stosunkom na linii szef-podwładny.

zrewolucjonizowany został m.in. system łączności i dróg oraz większość gałęzi przemysłu; gruntownym zmianom poddano również bankowość, system fiskalny i sposób prowadzenia polityki wewnętrznej i zagranicznej Japonii.

Spektakularnym posunięciem zwolenników restauracji było przywrócenie znaczenia osobie cesarza, który od tego momentu miał się stać prawdziwym i suwerennym władcą Japonii, predestynowanym do tej roli z racji wielowiekowych tradycji i boskiego pochodzenia. Wybór padł na szesnastoletniego Mutsuhito, który w otoczeniu doradców rozpoczął mozolny proces budowania autorytetu władcy; nie było to łatwe, biorąc pod uwagę fakt, że japońskie społeczeństwo nie považowało w tym okresie w sposób szczególnie osoby cesarza. Wraz z upływem czasu wizerunek władcy ulegał jednak zmianie i cesarz wraz z cesarzową stali się w oczach poddanych symbolem nowoczesnej i postępowej monarchii, której znaczenie podkreśliła promulgowana w 1889 roku Konstytucja Meiji².

Kolejną, nie mniej spektakularną zmianą było zreformowanie systemu społecznego w Japonii³. Zniesiono dotychczasowe cztery klasy społeczne⁴ i zamiast tego podzielono społeczeństwo na: arystokrację (dawni panowie feudalni i arystokracja dworska), szlachtę (dawni samuraje i urzędnicy siogunatu) oraz gmin (chłopi, mieszczenie). Zdecydowanie najbardziej ucierpiała na tym klasa samurajów, którzy utracili przywileje klasy rządzącej i wszelkie przywileje stanu rycerskiego – do minimum zredukowano wysokość tzw. renty samurajskiej⁵, odebrano dumę, honor oraz prestiż i odmówiono prawa tradycyjnego sposobu czesania się i noszenia dwóch mieczy, pozostawiając tę ostatnią możliwość wyłącznie żołnierzom i policjantom.

Szczególne miejsce w reformatorskich planach władz Meiji zajmował system edukacji. Nowi przywódcy doskonale zdawali sobie sprawę, że przeprowadzenie reform, które mają za zadanie uczynić z zacofanego kraju feudalnego nowoczesną monarchię konstytucyjną, wymaga gruntownego przygotowania całego społeczeństwa. Obserwacja współczesnych społeczeństw europejskich i Stanów Zjednoczonych Ameryki przekonała japońskie władze, że obowiązkowa edukacja może stać się kluczem do politycznej i gospodarczej potęgi Japonii. Przywódcy doszli również do wniosku, że wyedukowani, oświeceni i potencjalnie „wywrotowi” poddani będą jednak znacznie mniejszym zagrożeniem niż niewykształcone, niepiśmienne społeczeństwo.

System edukacji w okresie Meiji

W 1871 roku powołano do życia Ministerstwo Edukacji, które rozpoczęło pracę nad upowszechnieniem szkolnictwa w Japonii. Wprowadzono obowiązek szkolny, który początkowo wynosił szesnaście miesięcy, a od 1907 roku – sześć lat⁶. Reakcje japońskiego społeczeństwa na wprowadzenie obowiązku podstawowej edukacji były bardzo różne; zdecydowana mniejszość Japończyków okazywała ekscytację w związku z szansą na poprawę swojej pozycji społecznej, większość natomiast zareagowała złością i buntem⁷. Tłumy ludzi demolowały i podpały szkoły, część osób zdecydowała się stawić bierny opór i bojkotować szkolne zajęcia. Te negatywne reakcje były skutkiem niezadowolienia wynikającego nie tylko z przywiązania

² Porównaj: C. Andressen, *Krótką historia Japonii. Od samurajów do Sony*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2004, s. 72.

³ E. Pałasz-Rutkowska, K. Starecka, *Japonia*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2004, s. 43.

⁴ Byli nimi: samuraje, chłopi, rzemieślnicy oraz kupcy.

⁵ By w rezultacie w ogóle ją zlikwidować, zamieniając ją na tzw. wysoko oprocentowane bony.

⁶ Stawiało to Japonię daleko przed ówczesnymi krajami świata Zachodu.

⁷ Między innymi dlatego, że szkoły podstawowe miały być finansowane przez zwiększenie o 10% podatku majątkowego.

do tradycji – podobne zjawisko obserwujemy obecnie w niektórych krajach kręgu kultury islamskiej, gdzie utrwalona jest wiara, że „edukacja domowa” jest wystarczająca, skoro była wystarczająca dla wcześniejszych pokoleń, a kształcenie w ramach systemu edukacji państwowej, niekiedy mniej ortodoksyjnej wyznaniowo, jest zbędne. Nastroje te były w Japonii związane również z koniecznym wzrostem obciążeń podatkowych, jakie społeczeństwo musiało ponieść, aby system edukacji sfinansować, dodatkowo pamiętać należy, że czas poświęcony na kształcenie w szkole odciążał od obowiązków domowych i często polowych w kraju, w którym rolnictwo nadal było głównym źródłem utrzymania przeważającej większości jego mieszkańców. Z czasem jednak uczęszczanie do szkoły stało się powszechnie akceptowanym obowiązkiem i oznaką lojalności wobec cesarza. W miarę upływu czasu rosła też liczba osób wykształconych, rząd zmuszony był zmodyfikować programy nauczania. Japończycy zaczęli wykorzystywać zdobytą wiedzę, formułować niepochlebne opinie pod adresem rządu i podpisywać petycje, które krytykowały ówczesne władze. Odpowiedzią ministra edukacji było m.in. wprowadzenie ściślejszej kontroli podręczników, systemu szkolenia nauczycieli opartego na surowej dyscyplinie oraz umoralnienie programów nauczania w duchu konfucjańskim.

W 1890 roku wydany został *Reskrypt cesarski o wychowaniu*, który określał ideologiczne podstawy nowego systemu szkolnictwa. Treść dokumentu kładła nacisk na takie wartości, jak: lojalność, obowiązkowość, szacunek i posłuszeństwo wobec cesarza. W okresie, który nastąpił po jego ogłoszeniu, reskrypt uległ w świadomości japońskiego społeczeństwa swoistej sakralizacji. „Razem z portretem cesarza był czczony jako świętość we wszystkich szkołach kraju. Odczytywano go zgromadzonym uczniom przy uroczystych okazjach. Krążyły historie o heroicznym kierownikach szkół, którzy ryzykowali – lub oddawali życie – rzucając się do płonących budynków szkolnych, aby odzyskać cesarski reskrypt i portret” – pisze Andrew Gordon⁸. Warto dodać, że uczniom wiele trudności przysparzało zrozumienie archaicznego języka reskryptu, niemniej jednak czcili go w poczuciu absolutnej wyjątkowości osoby cesarza, który czyni z Japonii szczególne i niepowtarzalne miejsce na ziemi.

Wraz z otwarciem się Japonii na świat hasło *wakon yosai* – japoński duch, zachodnia technika – stało się hasłem bojowym ery Meiji. „W odniesieniu do edukacji *wakon yosai* oznaczało połączenie feudalnego, starego feudalnego pragnienia utrzymania pełni władzy z przymusem szkolnym wprowadzonym na modłę zachodnią”. Dzięki uniformizacji uczniów i ujednolicaniu podręczników, szkolnych regulaminów oraz programów nauczania zlikwidowano regionalizm i indywidualizm w Japonii. Zdaniem Alexa Kerra był to najpoważniejszy błąd adaptacyjny, który popełniły władze okresu Meiji. Pamiętać jednak należy, że idea wyrzeczenia się indywidualizmu na rzecz posłuszeństwa władcy, charakterystyczna także w europejskich systemach feudalnych, miała również w Japonii tradycję zdecydowanie dłuższą i nie była jedynie efektem reform ery Meiji. Z drugiej strony z pewnością idea deindywidualizacji uległa w ich wyniku utrwaleniu, i to w momencie, w którym upowszechniał się w Europie, a w szczególności w Ameryce, indywidualizm wspierany ideałami liberalnymi i demokratycznymi. Wpłynęło to z pewnością również na obecny kształt relacji społecznych w Japonii.

Warto zaznaczyć, że struktura podstawowego szkolnictwa różniła się w znacznym stopniu od modelu szkół średnich i wyższych. Po pierwsze, nauka ponadpodstawowa była dobrowolna, a po drugie, na tym etapie edukacji zdecydowanie bardziej faworyzowano płęć męską – dla mężczyzn tworzono więcej placówek i miały one znacznie bardziej prestiżowy charakter. Paradoksalnie, im wyżej udało się uczniom dotrzeć w zhierarchizowanej struk-

⁸ A. Gordon, *Nowożytna historia Japonii*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2010, s. 152.

⁹ A. Kerr, *Psy i demony. Ciemne strony Japonii*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2008, s. 280.

turze edukacji, tym bardziej byli oni zachęcani do swobodnego myślenia: mieli możliwość zapoznawania się z zachodnią myślą filozoficzną, brania udziału w dyskusjach i swobodnej wymiany myśli. Owa otwartość była w dużej mierze zasługą ówczesnego ministra edukacji, Moriiego Arinoriego, który w sposób szczególny nadzorował tworzenie oraz charakter szkolnictwa wyższego.

Pozycja kobiety w rodzinie

Stereotypowe wyobrażenie na temat japońskich kobiet okresu Meiji ukazuje je jako istoty delikatne, nieśmiałe, powściągliwe i całkowicie podporządkowane mężczyźnie. Nie jest to obraz fałszywy, niemniej jednak dotyczy przede wszystkim kobiet należących do zamożnego mieszczaństwa. Grupa ta, chcąc naśladować swoich byłych panów – czyli samurajów wiernych idei konfucjańskiej – odnosiła się do kobiet z pogardą i lekceważeniem¹⁰. Zgodnie z naukami Konfucjusza kobieta była stworzeniem niższego rzędu, której człowieczeństwo nie było przypisane, lecz opcjonalne, ostatecznie osiągnięte w wyniku pracy nad sobą; Japonka musiała bezwarunkowo poświęcić się mężowi, dzieciom i teściom i wyrzec się osobistego życia. Inaczej mówiąc, życie osobiste zredukowane było do powinności rodzinnych i to w nich kobieta winna była poszukiwać samorealizacji. Zasadniczo nie odbiegała to zresztą mocno od standardu obowiązującego ówczesnie w kulturze Zachodu.

Nieco inaczej przedstawiała się sytuacja w rodzinach wiejskich oraz kupieckich i rzemieślniczych. Na wsi żony brały taki sam udział w pracach produkcyjnych jak ich mężowie – zajmowały się zwierzętami domowymi, uprawiały ogrody warzywne i pracowały w polu. Tylko kobiety potrafiły hodować jedwabniki i gdy w Japonii założono pierwsze przemysłowe przędzalnie jedwabiu, fabryki musiały zabiegać o zatrudnienie kobiet, bowiem wyłącznie one znaly się na tej pracy. Japonki odgrywały również olbrzymią rolę w wioskach rybackich, ponieważ w związku z tym, że mężczyźni często wyruszali w morze, na barki kobiet spadała odpowiedzialność prowadzenia gospodarstwa domowego; zdarzało się, że zajmowały się handlem i prowadziły małe sklepiki, w których sprzedawały nadwyżki płonów z pól i połowów. Mężczyźni mieli pełne zaufanie do zdolności handlowych swoich żon i często pozostawiali im w tej dziedzinie pełną swobodę. Podobna sytuacja miała miejsce w miastach, gdzie kobieta bardzo często prowadziła sklep lub warsztat rzemieślniczy; mężczyzna ograniczał się do kontaktów z klientami i radził się żony w przypadku ważniejszych transakcji handlowych. Należy również podkreślić, że w rodzinach chłopskich, kupieckich i rzemieślniczych kobiety posiadały mobilność przestrzenną – mogły wychodzić z domu i brać udział w życiu społeczności lokalnej, co znacznie różniło je od kobiet ze środowisk samurajskich i arystokratycznych. „Kobieta z ludu była (...) nadzwyczaj aktywna i wbrew wyobrażeniom szeroko rozpowszechnionym w Europie nie była ani nieśmiała, ani zahukana, nawet gdy skrupulatnie przestrzegała reguł etykiety, czego wymagało od niej społeczeństwo”¹¹.

Niezależnie od tego, czy kobiety zajmowały się interesami, czy parały się wojaczką¹², w życiu publicznym zachowywały się bardzo skromnie. Mężczyzna zawsze zbierał hołdy i słowa uznania nawet wtedy, gdy za jego sukcesem stała kobieta, która nie pocztywała

¹⁰ Porównaj: L. Frederic, *Życie codzienne w Japonii u progu nowoczesności (1912-1868)*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1988, s. 133.

¹¹ L. Frederic, op. cit., s. 134.

¹² Należy wspomnieć o Nakano Takeko, kobiecie-samuraju, która dzielnie walczyła o odrodzenie władzy cesarskiej i w 1868 roku zginęła w obronie zamku Wakamatsu; została postrzelona w pierś i chcąc za wszelką cenę uniknąć dyshonoru, poprosiła siostrę, aby ta ścięła jej głowę.

sobie tego za ujmę – zdawała sobie bowiem sprawę, że tak naprawdę chodzi o zachowanie pozorów, o to, by mężczyzna formalnie pozostał głową domu.

Z biegiem czasu władze Meiji zaczęły dążyć do wprowadzenia opartego na etyce konfucjańskiej porządku społecznego. Wszelkie elementy mogące świadczyć o prymacie kobiet w strukturze rodziny zaczęto traktować jako niecywilizowane praktyki pospółstwa i formalnie je potępiono. W licznych japońskich wsiach oraz w zamożniejszych rodzinach kupieckich i rzemieślniczych zaczęły zanikać obyczaje, które dawały Japonkom znaczącą pozycję społeczną i wpływ na kondycję ekonomiczną rodziny. Mobilność przestrzenna kobiet została ograniczona, a mężczyzna zyskiwał stopniowo władzę i pozycję podobną do tej, jaką posiadali mężczyźni z wyższych warstw. W tym samym czasie władze zaczęły oficjalnie propagować nowy ideał kobiety zwany *ryosai kenbo*, który można przetłumaczyć jako: *dobra matka i mądra żona*¹³.

Koncepcja *ryosai kenbo* pojawiła się w Japonii w 1875 roku jako postępową idea, która miała poprawić i umocnić pozycję kobiety w rodzinie. Dominacja mężczyzny w środowiskach samurajskich i arystokratycznych oznaczała, że kobieta nie posiadała żadnych praw i nie mogła podejmować samodzielnych decyzji, nawet tych dotyczących wychowania dzieci lub wydatkowania domowego budżetu. Władze Meiji doszły do wniosku, że niewykształcona, zakompleksiona i pobawiona wpływu w rodzinie kobieta nie nadaje się do wychowania pokolenia nowej epoki. By to zmienić, zaczęto upowszechniać ideał dobrej matki i mądrej żony, która miała uczynić z kobiety osobę szanowaną i docenianą przez swoją rodzinę¹⁴. Dziewczęta z wyższych warstw społecznych uczyły się stosowania zasad *ryosai kenbo* w praktyce – w żeńskich szkołach uczyły się zasad prowadzenia gospodarstwa domowego, opieki nad dziećmi i dobrych manier, które były mieszaniną zasad obowiązujących żony samurajów oraz reguł przejętych z kultury świata Zachodu. Dla kobiet ze wsi i niższych warstw mieszczańskich ideał *ryosai kenbo* pozostawał nieosiągalny¹⁵, jednak jego atrakcyjność sprawiła, że szybko stał się powszechnie obowiązującym wzorem.

Trzeba dodać, że zabiegi reformatorów ery Meiji nie przyniosły spodziewanych spektakularnych efektów. Japonki zyskały co prawda oficjalnie sankcjonowane prawo do decydowania w sprawach rodzinnych, jednak w tym samym czasie zostały pozbawione m.in. prawa do dziedziczenia, do decydowania o własnym losie oraz możliwości pełnienia roli głowy rodziny w przypadku nieobecności mężczyzny. Kobiety nadal nie miały również szans na uczestnictwo w życiu politycznym (choć nieformalnie zabierały głos w dyskusjach), a ich udział w życiu społecznym został ograniczony do roli matki i pomocnicy męża.

Kobiety na rynku pracy

W okresie intensywnej modernizacji przemysłu i co za tym idzie zwiększonego zapotrzebowania na siłę roboczą możliwość zatrudnienia kobiet w fabrykach była dla władz zbawiennym wyjściem. Statystyki japońskiego rządu wskazywały, że w 1911 roku już przeszło cztery piąte wszystkich pracowników przemysłu włókienniczego stanowiły kobiety. Warunki pracy Japonek w fabrykach były bardzo trudne, często wręcz dramatyczne: kobietom narzucano dwunasto- lub nawet czternastogodzinny dzień pracy, ich zarobki stanowiły zwykle około 50 proc. płac mężczyzn, a molestowanie seksualne było zjawiskiem niemalże na porządku

¹³ Porównaj: E. Kostkowska-Watanabe, *Forma i treść. Pozycja społeczna kobiety w Japonii*, [w:] *Władza i struktura społeczna. Księga dedykowana Włodzimierzowi Wesolowskiemu*, red. A. Jasińska-Kania, K.M. Słomczyński, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1999, s. 103.

¹⁴ Porównaj: J. Matusmura, *Unfaithful Wives and Dissolute Labourers: Moral Panic and the Mobilisation of Women into Japanese Workforce, 1931-1945*, „Gender & History”, Vol. 19, No. 1, April 2007, s. 78-100.

¹⁵ Ze względu na ograniczony dostęp do odpowiednich szkół żeńskich.

dziennym. Po wykonanej pracy zazwyczaj zmuszano kobiety do korzystania z należących do fabryk dormitoriów, które zamykano na noc od zewnątrz; w sytuacji, gdy w fabryce wybuchał pożar, sypialnie zamieniały się w śmiertelne pułapki. Trzeba dodać, że w fabrykach panowały fatalne warunki sanitarne, które stały się przyczyną wielu chorób, a szczególnie gruźlicy, która w tamtym czasie dziesiątkowała pracowników fabryk. Wiele kobiet, które zaraziły się chorobą w miejscu pracy, odsyłano do domów, w efekcie czego zarażały one najbliższych i doprowadzały do wybuchów epidemii w rodzinnych miejscowościach¹⁶. Fabryki często zatrudniały agentów, którzy mieli za zadanie wędrować po wioskach i wabić kobiety obietnicą dobrze płatnej pracy i godziwych warunków zatrudnienia. Schemat wydarzeń był zawsze bardzo podobny – po przyjeździe na miejsce okazywało się, że składane obietnice i roztaczane wizje nie mają nic wspólnego z rzeczywistością, a kobieta – by uniknąć upokorzenia i wstydu w rodzinnej miejscowości – decydowała się na pracę za symboliczną stawkę w warunkach uwłaczających ludzkiej godności.

Alternatywą dla pracy w przemyśle była praca na roli lub w rybackich wioskach, równie ciężka i wyczerpująca – ten rodzaj pracy dawał co prawda kobietom większą swobodę i niezależność, ale było to nieodpłatne zajęcie. W związku z tym wiele kobiet decydowało się na pracę w fabrykach po to, by po jakimś czasie wrócić do rodzinnej miejscowości, przywieźć zarobione pieniądze i kontynuować w pracę we własnym gospodarstwie¹⁷.

Andrew Gordon podkreśla, że pamiętniki wielu pracownic branży tekstylnej nie dają jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, jaki był faktyczny stosunek kobiet do ich sytuacji¹⁸ – część z nich w dramatycznym tonie opisywała fatalne warunki pracy w fabryce, marne płace i surową dyscyplinę, podczas gdy inne wspominały o przyjaźni z innymi pracownicami, chwaliły wyżywienie, które często było bardziej treściwe niż w domu rodzinnym, oraz cieszyły się z możliwości zarobkowania i wspomnienia rodzin. Warto dodać, że aż do czasów współczesnych historycy nie uważali kobiecych pamiętników za dokumenty godne zainteresowania i głębszej analizy. Być może dlatego znacznie więcej na temat sytuacji Japonek w okresie wczesnego uprzemysłowienia wiadomo dzięki informacjom zebranych przez dziennikarzy, inspektorów rządowych i społecznych reformatorów okresu Meiji¹⁹. Wynika z nich, że wiele kobiet reagowało na złe warunki pracy i uciekało z fabryk lub decydowało się jednoczyć w aktach zbiorowego protestu. W latach 1897-1907 pracownice fabryk protestowały trzydzieści dwa razy, domagając się w ten sposób poprawy warunków pracy i wyższych płac. Część strajków przyniosła poprawę bytu, niemniej jednak fakt, że kobiety mieszkaly w ściśle nadzorowanych dormitoriach, utrudniał im możliwość komunikacji i organizowania się oraz nawiązywania kontaktów z aktywistkami spoza fabryk. W sytuacji gdy próbowały organizować strajki, były najczęściej wyrzucane z pracy. Trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt, że część kobiet włączała się w akcje, które miały szanse poprawić warunki życia; burzy to stereotypowe wyobrażenie Japonek jako osób uległych i godzących z się z tym, co przyniesie los. Sytuacja ta i towarzyszące jej nastroje powodowały charakterystyczny dla gospodarek wczesnokapitalistycznych rozwój tendencji lewicowych w społeczeństwie japońskim i przyczyniły się do rozwoju ruchów społecznych odwołujących się do ideologii socjalistycznej.

Jedną lepiej płatną pracą dla kobiet było zatrudnienie w licencjonowanych domach publicznych. Sfera świadczenia usług seksualnych była drugą po przemyśle tekstylnym dzie-

¹⁶ A. Gordon, op. cit., s. 145.

¹⁷ Trzecią, nieliczną grupę stanowiły kobiety prowadzące warsztaty rzemieślnicze swoich mężów; można zaryzykować stwierdzenie, że ich warunki pracy były ówczesnie najkorzystniejsze, najmniej obciążające.

¹⁸ Porównaj: A. Gordon, op. cit., s. 146.

¹⁹ Porównaj: ibidem, s. 147.

dziną zatrudnienia kobiet w okresie Meiji. Do momentu pojawienia się ideologii świata Zachodu prostytutka nie uchodziła w Japonii za profesję haniebną i godną potępienia. Kobiety świadczące usługi seksualne były traktowane jak osoby wykonujące swój zawód i nie tylko nimi nie gardzono, ale miały one szansę zajmując znaczącą pozycję w społeczeństwie.

Japońskie prostytutki pochodziły najczęściej z ubogich rodzin wiejskich, które, by się utrzymać, często zmuszone były sprzedawać córki do licencjonowanych domów publicznych. Zdarzały się również przypadki prostytuowania się kobiet z szanowanych domów, które chciały w ten sposób np. wspomóc rodzinę w opłaceniu kosztownych studiów swojego brata. Japońskie społeczeństwo nie widziało w takim zachowaniu niczego uwłaczającego i na ogół podziwiała poświęcenie młodych kobiet²⁰. Pod koniec ery Meiji w Japonii żyło około 50 tys. zarejestrowanych oficjalnie prostytutek (*age joro*) oraz ponad 80 tys. nienotowanych kobiet, które świadczyły usługi seksualne (*mise joro*). Osobną grupę stanowiły gejsze, których nie należy mylić z prostytutkami; były one doskonale wykształconymi damami do towarzystwa, które, wbrew obiegowej opinii, nie miały świadczyć usług seksualnych, lecz cieszyć mężczyzn swoim widokiem i zabawiać rozmową. Warto zauważyć, że status gejszy dawał kobiecie możliwość kształcenia i względnej przynajmniej „emancypacji” w sferze poznawczej.

Pomimo że prostytutka w Japonii była w okresie Meiji legalna, a kobiety zatrudnione w domach publicznych nie były potępiane za swoją pracę, trudno stwierdzić, co one same sądziły o takiej formie zarobkowania, nikt bowiem ich o to nie pytał – a nie należy zapominać, że czym innym jest stosunek społeczeństwa do prostytutki, a czym innym stosunek samych zainteresowanych do wykonywanego zajęcia.

Ostatecznie, wraz z postępującym procesem okcydentalizacji Japonii w okresie Meiji, japońskie władze zdecydowały się w 1871 roku oficjalnie znieść prostytutkę, głównie w obawie przed narażeniem się na krytykę i ostracyzm ze strony państw zachodnich. W praktyce nigdy jednak nie zastosowano się do tego zarządzenia; w Japonii nie istniało sutenerstwo, kobiety nie były zmuszane do prostytutki i w związku z tym one same nie widziały powodu, dla którego miałyby rezygnować z tej formy zarobkowania, nawet jeżeli była ona dla nich upokarzająca. Ponieważ prostytutka w Japonii miała charakter usankcjonowany, nie funkcjonowała w tzw. szarej strefie i nie stała się również działalnością o charakterze przestępczym, a co za tym idzie władze nie prześladowały kobiet trudniących się tym zajęciem.

Wpływ wykształcenia kobiet na ich sytuację w rodzinie i w sferze zawodowej w okresie Meiji

Na początku okresu Meiji sytuacja kobiet w rodzinie i w sferze zawodowej nie uległa znaczącej zmianie, lecz pozostała przez jakiś czas uzależniona od przynależności klasowej obowiązującej przed okresem reform. Jedyną odczuwalną dla kobiet różnicą był fakt ich masowego zatrudniania w nowo powstałych fabrykach, które w przeważającej liczbie przypadków oferowały upokarzające warunki pracy i uwłaczającą ludzkiej godności wysokość zarobków.

Chłopki i mieszcanki przez długi czas posiadały większe prawa niż kobiety wywodzące się z rodzin samurajskich; na etapie szkoły podstawowej miały one możliwość uczenia się podstaw pisania, czytania i liczenia na równi z mężczyznami. Takie „przywileje” miało czysto praktyczne podłoże, często bowiem okazywało się, że dla kobiety zajmującej się gospodarstwem domowym i zastępującej nieobecnego męża takie umiejętności okazywały się po prostu niezbędne, a przynajmniej bardzo przydatne. Inaczej przedstawiała się sytuacja w wyższych warstwach społecznych, w których rola kobiety ograniczała się jedynie do bycia

²⁰ Porównaj: L. Frederic, op. cit., s. 138-144.

dobrą matką i oddaną żoną²¹. Ten tradycyjny model wywodził się z etyki konfucjańskiej, zgodnie z którą mężczyzna jest pierwiastkiem niebiańskim, a kobieta ziemskim i dlatego jej rolą jest służyć mężczyźnie. Oparta na założeniach konfucjańskich książka zatytułowana *Onna Daigaku*²² wywarła ogromny na sposób myślenia na temat miejsca i roli kobiety w japońskim społeczeństwie. Autor podkreśla, że kobieta powinna być posłuszna rodzicom, następnie mężowi, a jako wdowa – swoim synom; winna charakteryzować się skromnością, oszczędnością, wiernością, w przeciwieństwie do mężczyzny, który mógł zdradzać swoją żonę i pod byle pretekstem zażądać rozwodu²³. Tradycyjne postrzeganie ról obu płci wpływało na odmienny model kształcenia w przypadku mężczyzn i kobiet: chłopcy poznawali historię, filozofię i uczyli się wojennego rzemiosła, podczas gdy dziewczynki przysposabiano do umiejętności prowadzenia domu i wychowania dzieci²⁴.

Przełom w sytuacji japońskich kobiet nastąpił na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku, wraz z napływem prądów myślowych Zachodu. Do Japonii przyjeżdżało wielu europejskich i amerykańskich doradców, którzy propagowali ideę równości kobiet i mężczyzn; również wyjeżdżający za granicę Japończycy mieli okazję przekonać się, że w krajach zachodnich relacje między płciami nie muszą podlegać takiej dysproporcji. „Przykładem myślicieli nowej epoki, który głosili postępowe idee, jest Fukuzawa Yukichi i Mori Arinori. Krytykowali oni niehumanitarny sposób traktowania japońskich kobiet oraz model rodziny propagowany w Wielkiej Nauce dla kobiet. Obaj, zafascynowani tym, co mieli okazję zobaczyć w czasie swoich wyjazdów do Stanów Zjednoczonych i Europy, zajęli się także reformowaniem edukacji w duchu zachodnim oraz zmniejszaniem różnic w kształceniu dziewcząt i chłopców”²⁵.

Niewątpliwie to właśnie dzięki działaniom Moriego oraz kilku innych światłych reformatorów zaczęto wprowadzać nowoczesne szkolnictwo przeznaczone dla obu płci. Utworzone we wrześniu 1971 roku Ministerstwo Edukacji błyskawicznie wydało wytyczne dotyczące zakładania szkół dla dziewcząt. Na początku kolejnego roku otwarto Tokijską Szkołę Żeńską oraz szkołę dla kobiet przy Tymczasowej Szkole Biura do spraw Kolonizacji. Celem tej ostatniej było wykształcenie kobiet, które wraz z mężczyznami osiądą na wyspie Hokkaido i będą podejmować działania na rzecz jej rozwoju. Z inicjatywy przewodniczącego biura, Kurody Kiyotaki, w 1871 roku wysłano do Stanów Zjednoczonych pięć stypendystek, wśród nich znalazła się Tsuda Ume²⁶.

Tsuda Ume wyjechała do Stanów Zjednoczonych w wieku sześciu lat i wróciła do Japonii jako dorosła młoda kobieta. Po powrocie do ojczyzny czuła się zobligowana przekazać rodaczkom zdobytą wiedzę i doświadczenie i była świadoma tego, jak wiele oczekują od niej władze; nie było jej łatwo i do końca życia pozostała rozdarta między dwoma krajami. Ume wyraźnie dostrzegała różnicę w traktowaniu kobiet w Ameryce i Japonii i bardzo ubolewała nad niską pozycją kobiet we własnym kraju, ich niewiedzą, godzeniem się na niesprawiedliwe traktowanie oraz brakiem moralności wśród rodaków. Ume całe swoje życie poświęciła działaniom, które miały na celu poprawę sytuacji społecznej Japonek, m.in. udzielała się w międzynarodowych organizacjach kobiecych, pisała artykuły do amerykańskich gazet,

²¹ Porównaj: H. Królak, *Tsuda Ume. Prekursorka żeńskiego szkolnictwa wyższego w Japonii*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2003, s. 16.

²² Tłumaczona jako *Wielka Nauka dla Kobiet* lub *Nauki Moralne dla Kobiet*, została napisana w 1716 roku prawdopodobnie przez Kalbarę Ekkenu.

²³ Porównaj: E. Kostkowska-Watanabe, op. cit., s. 101.

²⁴ Porównaj: M. Arichi, *Is it radical? Women's right to keep their own surnames after marriage*, „Women's Studies International Forum”, Vol. 22, No. 4, 1999, s. 411-415.

²⁵ Porównaj: H. Królak, op. cit., s. 18.

²⁶ Porównaj: ibidem, s. 123.

które przybliżyły światu faktyczną sytuację kobiet w Japonii. Dzięki zapałowi i determinacji oraz – co bardzo ważne – pomocy finansowej męża Ume udało się spełnić największe marzenie i w 1900 roku otworzyć szkołę dla kobiet, oferującą specjalistyczne wykształcenie w zakresie nauczania języka angielskiego. Wyjątkowość metod kształcenia oferowanych przez Ume nie ograniczała się jedynie do programu edukacji, ale również sposobu przekazywania i egzekwowania wiadomości. Priorytety, o których wspominała w swoim przemówieniu przy okazji otwarcia szkoły, takie jak: indywidualizacja nauczania, propagowanie samodzielnego myślenia i umiejętność obrony własnych poglądów, do dnia dzisiejszego są dewizą uczelni.

W 1872 roku władze wydały rozporządzenie zatytułowane *Gakusei* (*System szkolnictwa*), które wprowadzało w Japonii nowoczesny, scentralizowany system szkół podstawowych, średnich i wyższych oraz zobowiązywało rodziców do posyłania do szkół podstawowych wszystkich dzieci, bez względu na płeć. Rząd położył nacisk na zmniejszenie różnicy w dostępie do edukacji między płciami – w 1874 roku edukacją podstawową objęte było 46 proc. chłopców i tylko 17 proc. dziewczynek; 36 lat później udział procentowy zarówno chłopców, jak i dziewcząt wzrósł do 98 proc.²⁷

Z drugiej strony drastycznie ograniczono możliwości kształcenia dziewcząt w szkołach ponadpodstawowych. W ciągu kilku lat od wydania rozporządzenia wiele szkół średnich przestało przyjmować nowe uczennice oraz ograniczyło przyjmowanie kobiet na studia wraz z mężczyznami. Władze zdecydowały się promować przede wszystkim męskie talenty, a edukację kobiet ograniczono do szkół średnich – przy czym trwały one o rok krócej i oferowały program edukacyjny na znacznie niższym poziomie w porównaniu do szkół męskich. W rezultacie kobiety nie miały większych szans, by konkurować z mężczyznami na rynku pracy. Po ukończeniu szkoły Japonki mogły wybrać dwie drogi: wyjść za mąż, urodzić dzieci i zająć się domem (i taką drogę wybierała większość kobiet) lub podjąć pracę zawodową i starać się samodzielnie utrzymać. Plusem było to, że w dobie modernizacji i industrializacji zapotrzebowanie na kobiecą siłę roboczą wzrosło: kobiety znajdowały zatrudnienie w domach handlowych, w centralach telefonicznych oraz w fabrykach przemysłu lekkiego, tylko nieliczne miały jednak szansę podjąć pracę jako sekretarki, dziennikarki, nauczycielki lub lekarki.

Sytuacja zmieniła się dopiero w 1899 roku i złożyły się na to dwie przyczyny. Po pierwsze, władze wydały kolejne rozporządzenie *Koto jogakkorei* (*Rozporządzenie o szkołach średnich dla dziewcząt*), które wprowadzało obowiązek utworzenia w każdej prowincji przynajmniej jednej szkoły ponadpodstawowej dla dziewcząt; po drugie, uregulowano kwestie związane z zakładaniem i funkcjonowaniem szkół prywatnych. Zaczęły wówczas powstawać prywatne szkoły średnie dla kobiet, m.in. Prywatna Żeńska Szkoła Studiów Angielskich oraz Japońska Wyższa Szkoła Żeńska. Z biegiem czasu szkoły średnie zyskały możliwość ubiegania się o uzyskanie statusu szkoły wyższej, co w znacznym stopniu przyczyniło się do wzrostu liczby takich placówek. W efekcie pod koniec lat dwudziestych pojawiło się szereg wyższych szkół żeńskich o profilu farmaceutycznym, stomatologicznym, artystycznym, ekonomicznym i handlowym – ponieważ liczba szkół państwowych zwiększała się bardzo powoli, to właśnie w placówkach prywatnych kształciło się najwięcej japońskich kobiet.

Nie należy zapominać, że ogromne zasługi w kształceniu Japonek odegrali misjonarze, założyciele wielu prywatnych szkół żeńskich, które przejęły na siebie ciężar kształcenia kobiet w czasie, gdy państwowe szkolnictwo skoncentrowało się głównie na edukacji płci męskiej²⁸. Poza wspomaganiem procesu kształcenia kobiet misjonarze skupili się na krzewieniu

²⁷ Porównaj: ibidem, s. 18.

²⁸ Ich liczba została później ograniczona w wyniku zarządzenia wydanego przez ministra edukacji, które ograniczyło nauczanie religii w szkołach.

chrześcijaństwa oraz na poprawie warunków życia i podnoszeniu świadomości społecznej wśród najniższych warstw społecznych – w tym celu poza szkołami zakładali również szpitale, instytucje charytatywne oraz wspierali działalność wydawniczą i tworzenie pierwszych żeńskich stowarzyszeń.

Proces zmian w japońskim systemie edukacji miał rewolucyjne znaczenie dla pozycji i roli kobiet w społeczeństwie – to właśnie on stał się zapowiedzią zmian w stosunkach płci i był swoistego rodzaju rysą na – wydawałoby się – nienaruszalnym do tej pory monolocie. Szkoły epoki Meiji zaczęły kształcić zupełnie nowe pokolenie Japonek, kobiet nowoczesnych, niezależnych finansowo, zaangażowanych w pracę i świadomych swojej wartości i własnych możliwości. Fakt, że Japonki zyskały szansę na uzyskanie solidnego wykształcenia, przyniósł znaczące zmiany w zachowaniu i postawach kobiet w sferze publicznej, w tym również w sferze zawodowej. Świadome swoich zdolności kobiety coraz śmielej sięgały po zawody zarezerwowane niegdyś wyłącznie dla mężczyzn: wiele z nich zdecydowało się rozpocząć karierę naukową, część podjęła pracę jako urzędniczki, część decydowała się nawet zaangażować w politykę²⁹.

Pomimo że jedna z prekursorok nowoczesnej edukacji kobiet, Tsuda Ume, ze sceptycyzmem odnosiła się do ruchu feministycznego w Japonii (nie była zwolenniczką wieców, przemówień i organizowania akcji protestacyjnych), to zarówno jej sposób działania, jak też później jej następczyni do tego stopnia wpoił kobietom ideę aktywnego zaangażowania w działalność społeczną, polityczną i kulturalną kraju, iż zaowocował w późniejszych latach narodzinami pierwszych organizacji feministycznych w Japonii³⁰.

Wydaje się jednak, że szansa na uzyskanie wykształcenia – pomimo że zmieniła sposób myślenia wielu japońskich kobiet – nie wpłynęła jednak znacząco na zmianę ich pozycji i pełnionej roli w rodzinie. To właśnie w sferze prywatnej kobieta pozostała w znacznie większym stopniu podporządkowana tradycyjnym regułom wywodzącym się jeszcze sprzed okresu reform Meiji. Warto dodać, że również ówczesne japońskie feministki głosiły postępowe hasła przy jednoczesnym podkreśleniu znaczenia własnych pozycji jako matek i żon; zwracały uwagę, że są to wyjątkowo ważne role społeczne, który powinny pozostać pod szczególną ochroną państwa i nie sprzeciwiały się ustalonemu porządkowi społecznemu płci³¹. W sferze prywatnej kobieta nadal godziła się z faktem, że jej obowiązkiem jest dbać o dom, wychować dzieci i być jednocześnie posłuszną mężczyźnie. Reforma systemu edukacji dała Japonkom szansę na zmianę w relacjach płci w sferze prywatnej, z której nie zdecydowały się skorzystać. Odpowiedź na pytanie, dlaczego tak się stało, ma bardzo złożony charakter: jedną z przyczyn może być ustalony od wieków porządek społeczny, który Japonki uważały za właściwie funkcjonujący – i w związku z tym słuszny – i nie widziały potrzeby zmiany tego stanu rzeczy. Inną przyczyną może być fakt, że japońskie kobiety od wieków dzierżyły ster nieformalnej władzy w sferze prywatnej, którego po prostu nie miały ochoty oddać i nad którym nie chciały stracić kontroli. Pamiętać również należy o indywidualnych uwarunkowaniach natury ekonomicznej i często również emocjonalnej. Wybór usankcjonowanej tradycją formy społecznej realizacji kobiety – jako żony i matki – uniemożliwiał w znacznym stopniu możliwość rozwoju zawodowego, a co za tym idzie uzyskania niezależności finansowej. Z drugiej strony wybór ścieżki kariery zawodowej – dającej możliwość niezależności ekonomicznej – wpływał jednocześnie negatywnie na szanse wejścia w związek małżeński

²⁹ Przykładem takich kobiet są Kishida Toshiko i Fukuda Hideko, które przy wysokiej frekwencji wygłaszały przemówienia wzywające do równości w polityce i zrównania praw kobiet i mężczyzn (porównaj: A. Gordon, op. cit., s. 131).

³⁰ Przykładem pierwszych stowarzyszeń feministycznych były *Seitoshu* (Stowarzyszenie Niebieskich Trzewików), *Shinfujin Kyokai* (Stowarzyszenie Nowych Kobiet) oraz *Sekirankai* (Stowarzyszenie Czerwonych Fal).

³¹ Porównaj: A. Gordon, op. cit., s. 188.

i założenia rodziny, szczególnie biorąc pod uwagę nastawienie większości męskiej części społeczeństwa do idei emancypacji kobiet. Co ciekawe, dylematy związane z tego typu wyborem i konsekwencje z tym związane nie są obce również współczesnym Japonkom. Wskazane odpowiedzi na postawione wyżej pytanie należy potraktować wyłącznie jako jedne z wielu możliwych hipotez i ze względu na złożoność problemu treść niniejszego artykułu jest jedynie zapowiedzią koniecznych do przeprowadzenia badań empirycznych.

Podsumowanie

Epoka Meiji i przeprowadzone w tym okresie reformy w zakresie polityki zewnętrznej – utrzymanie kursu otwarcia się na kontakty z Zachodem, a zarazem początki wielkomocarstwowych dążeń Japonii – oraz polityki wewnętrznej zaowocowały daleko idącymi zmianami we wszelkich obszarach życia społecznego ówczesnych Japończyków. Zmiany te wpłynęły również na pozycję japońskich kobiet, chociaż trudno jednoznacznie uznać je za beneficjentki reform tego okresu. Zastąpienie systemu feudalnego monarchią konstytucyjną i zarazem wkroczenie na ścieżkę modernizacji gospodarki kraju z rolniczej na przemysłową zaowocowało z jednej strony konieczną liberalizacją i demokratyzacją relacji społecznych, z drugiej strony – może paradoksalnie – tendencją do utrwalenia, a nawet sakralizacji nowego, promowanego przez administrację cesarską modelu „nowoczesnej” kobiety japońskiej – modelu, który sam w sobie nie był do końca spójny. Dawał on bowiem kobietom z jednej strony większe możliwości angażowania się w życie społeczne i podejmowania aktywności zawodowej, z drugiej jednak strony lansując wizję dobrej i posłusznej żony i matki, utrwał tradycyjny podział ról społecznych, stawiając przed kobietami konieczność wyboru dwóch zasadniczo odmiennych i wykluczających się ścieżek samorealizacji. Dodatkowo wzrost zainteresowania kobiet polityką i ich zaangażowania w działalność emancypacyjnych ruchów społecznych można uznać – podobnie jak na Zachodzie – za reakcję na negatywne skutki procesów modernizacyjnych (np. w sferze zatrudnieniowej – warunki pracy). Skutki zapoczątkowanych wówczas tendencji zmian pozycji i roli kobiety obserwować można w społeczeństwie japońskim do dnia dzisiejszego.

Bibliografia

- Andressen C., *Krótką historia Japonii. Od samurajów do Sony*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2004.
- Arichi M., *Is it radical? Women's right to keep their own surnames after marriage*, „Women's Studies International Forum”, Vol. 22, No. 4, 1999, s. 411-415.
- Frederic L., *Życie codzienne w Japonii u progu nowoczesności (1868-1912)*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1988.
- Gordon A., *Nowożytna historia Japonii*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2010.
- Kerr A., *Psy i demony. Ciemne strony Japonii*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2008.
- Kostkowska-Watanabe E., *Forma i treść. Pozycja społeczna kobiety w Japonii*, [w:] *Władza i struktura społeczna. Księga dedykowana Włodzimierzowi Wesołowskiemu*, red. A. Jasińska-Kania, K.M. Słomczyński, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1999.
- Królak H., *Tsuda Ume. Prekursorka żeńskiego szkolnictwa wyższego w Japonii*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2003.

Matsumura J., *Unfaithful Wives and Dissolute Labourers: Moral Panic and the Mobilisation of Women into Japanese Workforce, 1931-1945*, „Gender & History”, Vol. 19, No. 1, April 2007, s. 78-100.

Pałasz-Rutkowska E., Starecka K., *Japonia*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2004.

Joanna Mazur-Łuczak

Mikołaj Jacek Łuczak

Wpływ procesu kształcenia japońskich kobiet na ich życie rodzinne i zawodowe w okresie Meiji – rys historyczny z perspektywy socjologicznej

Celem artykułu jest zidentyfikowanie historycznych warunków przemian pozycji kobiet w japońskim społeczeństwie. Nie sposób przecenić tutaj znaczenia politycznych, kulturowych i społecznych reform mających miejsce w czasie restauracji japońskiego imperium. Eliminacja systemu feudalnego w Japonii w okresie Meiji spowodowała szok, który doprowadził do kompleksowych i daleko idących konsekwencji w funkcjonowaniu japońskiego społeczeństwa. Społeczne reformy podkopały nienaruszalną pozycję japońskiego mężczyzny po raz pierwszy całkiem na serio. Główną rolę w przemianach pozycji kobiet spełnił jednak system edukacji. W wyniku rozległości tego problemu zawartość artykułu ogranicza się jedynie do analizy sytuacji wyłącznie w okresie Meiji.

Słowa kluczowe: japońskie społeczeństwo, okres Meiji, japońskie kobiety, proces edukacji

The influence of the educational process on the family and work of Japanese women – the historical outline from the sociological perspective

The aim of this article is to identify the historical conditions of changes of women's position in Japanese society. It is impossible to overestimate the importance of political and cultural social reforms, which took place during the restaurant of Japanese empire. The elimination of the feudal system in Japan during the Meiji period caused the shock which precipitated to complex and far-reaching consequences for the functioning of Japanese society; the social reforms shook an important and inviolable position of the Japanese man for the first time quite seriously. The main role in changing the role for Japanese women played a new educational system. Due to the vastness of the problem, the content of the article is limited to the analysis of the situation during the Meiji period only.

Keywords: Japanese society, the Meiji period, Japanese women, educational process

Translated by Joanna Mazur-Łuczak